

Марат Н.М.¹ , Мұқашева А.А.² , Жусипова Б.А.^{1*} , Бектурганов А.Е.¹ ¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы

²Нархоз университеті

Алматы қ., 050002, Қазақстан Республикасы

*E-mail: nuralikamarat1980@yandex.ru

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗИЯНДЫ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада экологиялық зиянды өтеудің азаматтық-құқықтық реттеу мәселелері қарастырылады. Қоршаған ортаға келтірілген зиянды өтеу ең алдымен азаматтық құқықтық заңнама нормаларымен реттеледі. Алайда экологиялық зиянды азаматтық-құқықтық реттеу негіздерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Ол ең алдымен экологиялық зиянды өтеудің кешенді сипатта болатындығына байланысты. Экологиялық зиянды өтеуге азаматтық заңнама нормаларымен қатар қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңнама нормалары да қолданылады. Зерттеудің мақсаты – экологиялық зиянды азаматтық-құқықтық табиғатын ашу, оны өтеудің азаматтық және экологиялық заңнама нормаларының өзара байланысындағы ерекшеліктерін талдау, олардың арасындағы қолданыстағы құқықтық қайшылықтарды анықтау және экологиялық зиянды өтеуді азаматтық-құқықтық реттеуді жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу. Қазіргі кездегі отандық және шетелдік заң әдебиеттерінде экологиялық зиянды өтеу азаматтық құқықтық жауапкершіліктің жеке бір көрінісі ретінде сипатталады. Мұның мәнісі мынада: экологиялық құқық бұзушылықпен келтірілген зиян азаматтық-құқықтық зиян келтірудің жекелеген түрі деген тұжырым бар. Экологиялық құқық бұзушылық үшін жауапкершілік экологиялық кодекстің нормаларында қарастылғанымен оның құқықтық табиғаты азаматтық құқықтық нормаларға сүйенеді. Экологиялық зиянды өтеу азаматтық-құқықтық нормаларға ғана емес басқа да жетекші құқық салаларына негізделетін кешенді құқықтық институт. Мақалада экологиялық зиянды азаматтық-құқықтық табиғатына талдау жасалады. Автор азаматтық және экологиялық заңнама арасында экологиялық зиянды өтеуге байланысты қайшылықтар бар екендігін және оны жою қажеттілігіне назар аударады. Автор экологиялық зиянды құқықтық ерекшелігін ескере отырып азаматтық кодексті экологиялық зиянды реттеуге арнаулы баппен толықтыруды ұсынады.

Негізгі сөздер: экологиялық зиян, экономикалық зиян, қоршаған орта, қоршаған табиғи орта азаматтық жауапкершілік, кінә.

Кіріспе

Қазіргі жағдайда экологиялық зиянды өтеу мәселелері Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын реформалауға және қоршаған ортаны қорғаудың тұжырымдамалық тәсілдерінің өзгеруіне байланысты ерекше маңызға ие болды.

«Жасыл экономика» және орнықты даму қағидасына бағытталған жаңа экология кодексінің қабылдануы қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеудің жария-құқықтық және жеке-құқықтық тетіктерінің арақатынасын мәселесін өзектендіреді.

Ғылыми әдебиеттерде атап өтілгендей, қоршаған ортаны қорғаудың экологиялық-құқықтық құралдарының кеңеюіне қарамастан өтемақы функциясын қамтамасыз етудегі шешуші рөл азаматтық-құқықтық құралдарға беріле береді.

Сонымен бірге қолданыстағы заңнама экологиялық залалды реттеудің фрагменттілігімен сипатталады, бұл оның құқықтық табиғатын субъективті құрамы мен өтеу нысандарын анықтауға бірінғай көзқарас болмаған кезде көрінеді.

Атап айтқанда Л.К. Еркінбаева азаматтық және экологиялық заңнама нормаларының арасындағы қайшылықтар қоршаған ортаға зиянды өтеу тиімділігін айтарлықтай дәрежеде төмендететінін және экологиялық құқықтың қалпына келтірушілік мақсаттарына қол жеткізуге кедергі келтіретінін атап көрсетеді [1].

Қазақстан Республикасының экология кодексіне экологиялық залал және ремедиация т.б.осы сияқты құқықтық санаттар енгізілуі арқылы экологиялық залалды өтеудің тұтас азаматтық-құқықтық режимі қалыптастырылмайды, ал азаматтық кодекстің нормаларында

зиянның экологиялық-құқықтық ерекшелігі ескерілмейді. Бұл жағдай қосымша қиындықтар туындатады. Нәтижесінде жауапкершіліктің негізі, кінәнің рөлі, субъектінің құрамы және залалды өтеу нысандары мәселелерінде қайшылықтар қалыптасады.

Экологиялық заң ғылымы әдебиеттерінде экологиялық залалды реттеуде ортақ жүйелі көзқарастың болмауы, азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің өтемақы және қалпына келтіру функциясының төмендеуіне әкеледі. Сонымен қатар «ластаушы төлейді» қағидатына қайшы келеді. Осыған байланысты экологиялық заңнама мен сот практикасының қазіргі даму тенденцияларын ескере отырып, экологиялық зиянның азаматтық-құқықтық табиғатын кешенді талдаудың маңызы артып келе жатқандығы байқалады.

Экологиялық зиянның азаматтық-құқықтық сипатын, азаматтық және экологиялық заңнаманың өзара әрекеті жағдайында оны өтеу мәселелерін анықтау, сондай-ақ Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінде экологиялық зиянды өтеу жөніндегі ұсыныстарды тұжырымдау осы зерттеудің мақсаты болып табылады.

Мақсатқа жету үшін мақалада келесі міндеттер қойылады:

- азаматтық-құқықтық реттеу объектісі ретінде экологиялық зиянның ерекшеліктерін ашу;

- экологиялық зиянды өтеу кезіндегі азаматтық және экологиялық заңнама нормаларының арақатынасын талдау;

-- экологиялық зиянды арнайы азаматтық-құқықтық реттеу қажеттілігін негіздеу.

Экологиялық зиянды азаматтық-құқықтық реттеу - заң ғылымының өзекті мәселесінің бірі болып табылады.

Азаматтық заң ғылымында ұзақ уақыт бойы М.М. Агарков., О.С. Иоффе., К.К. Красавчиковтың азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің негізі оның құрамына байланысты болады деген тұжырымдары үстемдік құрды. Қазақстандық цивилист М.К. Сулейменов мұндай ғалымдардың беделіне қарсы сөйлеуге батылы бармайтындығы туралы айта отырып, оның пайымдауынша, «жалғыз шарт ол әрқашан қолданылады және онсыз азаматтық-құқықтық жауапкершілік мүмкін емес, бұл субъективті азаматтық құқықты бұзудың заңсыздығы деп санайды. Азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің туындау шарттарына қатысты, әрине, барлық жағдайда төрт негіз (заңсыздық, зиян, себеп-салдарлық байланыс, кінә) қолданылатын жағдайлар бар. Ол келтірілген шығындарды өтеу кезінде қолданылады. [2]. Оның құрылымы төмендегідей:

- іс-әрекеттің құқыққа қайшылығы;
- нақты зиянның болуы;
- себеп-салдарлы байланыстың орын алуы;
- құқық бұзушының кінәлілігі.

Зиян келтіруден туындайтын жауапкершіліктің жалпы ережелері және оның қағидалары мен туындау негіздері, негізгі өтеу әдістері Азаматтық кодекстің 47-тарауында көзделген [3]. Кодексте азаматтар мен заңды тұлғалардың мүліктері мен мүліктік емес игіліктері және құқықтарына зиян келтірген тұлға толық көлемде өтеуі тиіс екендігі айтылған. Экологиялық зиянды өтеудің арнаулы ережелері Қазақстан Республикасының Экология Кодексінде және басқа да заңнамалық актілерде көзделеді [4]. Мысалы; жер Кодексі, су Кодексі, Орман Кодексі т.б.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі азаматтық және экологиялық құқық теориясында қолданылатын білімнің жалпы ғылыми және арнайы құқықтық әдістері болып табылады.

Экологиялық зиянның кешенді сипаты экологиялық зиянды өтеуді азаматтық және экологиялық заңнаманың түйіскен жерінде қалыптасатын салааралық құқықтық институт ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелі тәсілді қолдануға негіз болды.

Зерттеу барысында ғылыми танымның келесі әдістері қолданылды:

- формальды-заңдық әдіс- Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің, Қазақстан Республикасы Экология кодексінің нормаларына сондай-ақ экологиялық зиянды өтеу мәселелерін реттейтін өзге де нормативтік құқықтық актілерге талдау жасау қолданылды;

-салыстырмалы-құқықтық әдіс- азаматтық-құқықтық және экологиялық-құқықтық доктриналардағы экологиялық зиянды түсінудің ғылыми тәсілдерін салыстыру кезінде, сондай-ақ жекелеген шетелдік және ресейлік зерттеушілердің ұстанымдарын талдау кезінде қолданылады.

-жүйелік-құрылымдық әдіс – дәстүрлі азаматтық-құқықтық құрылымдарға қысқартылмайтын зиянның нақты түрі ретінде экологиялық зиянның ерекшеліктерін анықтау;

-талдау және синтез – ғылыми көзқарастарды жалпылау, авторлық қорытындылар мен теориялық ұсыныстар қалыптастыру кезінде қолданады.

Зерттеудің теориялық негізіне азаматтық-құқықтық жауапкершілік, қоршаған ортаға зиянды өтеу, экологиялық залал және экологиялық құқықтарды қорғау мәселелері зерттелетін азаматтық, экологиялық және табиғи ресурстық құқық саласындағы қазақстандық, ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбектері жатады. Экологиялық заңнаманы реформалауға және тұрақты даму тұжырымдамасын дамытуға арналған заманауи ғылыми басылымдарға ерекше назар аударылды.

Экологиялық зиянды өтеу азаматтық құқық ғылымының институттарына негізделген. Осы мәселені зерттеу барысында отандық, ресейлік және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектері пайдаланылды. Қазақстан Республикасындағы қолданыстағы құқықтық актілер негізге алынды. Мақаланы жазу кезінде тарихи, аналитикалық талдау, салыстыру, талдау және синтез әдістері қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Экологиялық зиян санатын тек азаматтық заңнама шеңберімен ғана қарастыруға болмайды. Өйткені оның құрылымына мен кеңістік пен уақыттың әсері ерекше екендігі аян. Экология ғылымынан жалпы табиғи ортаның біртұтас және оның құрамдас бөліктері құрлық, су, атмосфералық ауа бір біріне өзара өзара әсер ететіндігін білеміз.

Табиғаттың бір бөлшегіне келтірілген зиян оның басқа бөлігіне міндетті түрде өз әсерін береді. Табиғи қоршаған ортаға келтірілген зиян әлеуметтік ортаға ауысып, адамдардың өмірі мен денсаулығына нұқсан келтіреді. Мысал ретінде Арал теңізінің тартылуынан туындаған экологиялық апат, Каспий теңізінің ластануы мен тартылуы, көптеген жер алқаптарының шөлейттенуі, сапалы ауыз су қорының азаюы, табиғатқа ғана емес, азаматтардың арасында әртүрлі жүрек-қан тамыр, бүйрек, тыныс алу жүйесі, обыр ауруларының көбеюіне себеп болып отыр.

Экологиялық зиянның азаматтық -құқықтық зиян келтірудің басқа түрлерінен айырмашылығы, оның әсері дереу байқалмайтындығында жатыр. Көп жағдайда экологиялық зиян біршама ұзақ уақыт өткеннен кейін ғана білінеді. Ол осы нақ осы шақта өмір сүріп отырған ұрпақтардың ғана ғана емес, келешек ұрпақтың да өмірі мен мүддесіне әсер етеді. Осындай факторлар экологиялық зиянды бағалауда да белгілі бір қиындықтар туындатады.

2025 жылы республикадағы кәсіпорындар барлық стационарлық көздерден шыққан зиянды заттар көлемінің 93,8 пайызын жойған. 2025 жылы экологиялық бақылау органдары 899 тексеру жүргізген. Соның нәтижесінде 2540 экологиялық құқықбұзушылық анықталған. Құқықбұзушыларға 2285 айыппұл салынды. Оның жалпы сомасы 5,4 млрд теңгені құраған.

Экологиялық зиянның ерекшелігі сот тәжірибесінде көрсетілген. Қазақстан Республикасының Жоғары Сотының 2016 жылғы 25 қарашадағы Соттардың Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын азаматтық істер бойынша қолдануының кейбір мәселелері туралы №8 Нормативтік Қаулысына сәйкес, қоршаған ортаға, азаматтардың өмірі мен мүлкіне экологиялық заңнаманы бұзу салдарынан зиян келтірген ұйымдар мен жеке азаматтар кінә өзінің кінәсінен болмаған жағдайларды қоспағанда, Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 917-бабына сәйкес келтірілген зиянды өтейді[5]. Қаулыға сәйкес зиянды өтеу үшін кінәнің болу маңызды. Алайда, заңда көзделген бірқатар жағдайларда кінәнің бар-жоғына қарамастан жауапкершілік туындайды. Мысалы, Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану Кодексінің 154-бабының 8-тармағына сәйкес теңізге мұнай өндіретін жер қойнауын пайдаланушы теңізді ластаған жағдайда, экологиялық

зиянның еңсерілмейтін күш салдарынан болғандығын дәлелдей алмаса, жауапкершілікке тартылады [6].

Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 931 бабының 1-тармағына сәйкес «жоғары қауіптілік көзі болып табылатын объектімен жұмыс жүргізетін жеке немесе заңды тұлғаларға зиян еңсерілмейтін күштің салдарынан немесе жәбірленушінің теріс пиғылынан туындағанын дәлелдей алмаса, жауапкершілік жүктеледі» [3. – 45]. Жүргізілген талдау экологиялық зиянды өзінің құқықтық сипаттамалары бойынша тек классикалық азаматтық-құқықтық зиянның бір түрі ретінде қарастыруға болмайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Оның негізгі ерекшелігі, тек қол сұғылатын объектіге ғана емес, сонымен бірге жеке мүліктік залал шегінен шығатын және қоғамдық экологиялық мүдделерге әсер ететін салдардың сипатында көрінеді.

Дәстүрлі деликттік міндеттемелерден оның айырмашылығы, экологиялық зиян қорғалатын мүдделердің көптігімен оның ішінде мемлекеттің, қоғамның, белгісіз адамдар мен болашақ ұрпақтың мүдделеріне зиян келтіретінін байқаймыз. Бұл азаматтық құқық бұзушылықтың классикалық құрамының жекелеген элементтерінің ең алдымен, себеп-салдарына байланысты дәлелдеу және зиян мөлшерін бағалау бөлігінде шектеулі қолданылуын анықтайды.

Зерттеу нәтижелерінде Қазақстан Республикасында экологиялық зиянды өтеуді құқықтық реттеудің қолданыстағы моделінің нормативтік бытыраңқылығы анықталды. Бір жағынан, азаматтық заңнама зиянды өтеудің жалпы принциптерін бекітеді, екінші жағынан, экологиялық заңнама арнайы санаттар мен механизмдерді енгізеді, олар әрқашан азаматтық-құқықтық бастауларға сәйкес келе бермейді.

Экологиялық заңнаманың қалпына келтіру бағыты және азаматтық құқықтың өтемақы логикасы арасындағы қайшылықтар зерттеу барысында анықталған ерекше мәнге ие. Өтемақының тек ақшалай нысанын қолдану әрдайым қоршаған ортаның нұқсан келтірілген күйін қалпына келтіруді қамтамасыз ете бермейді. Өтемақының табиғи түрлерін нақты азаматтық-құқықтық бекіту және процедуралық сенімділікті қажет етеді. Осылайша, зерттеу нәтижелері азаматтық-құқықтық реттеудің дербес объектісі ретінде экологиялық зиянды одан әрі теориялық және нормативтік саралау қажеттілігін растайды, бұл оны өтеудің арнайы құқықтық режимін қалыптастыру үшін алғышарттар жасайды.

Цивилистикалық түсінік тұрғысынан зиян дегеніміз жеке немесе материалдық игіліктің азаюы. Зиян келтіруден туындайтын міндеттеме бір тұлғаның екінші тұлғаға келтірген зиянынан туындайтындықтан шарттан тыс міндеттеме қатарына жатады. Мұндай міндеттемелерде кредитор борышқордан өзінің пайдасына белгілі бір әрекет жасауды талап ете алады. Яғни өзіне келтірілген зиянды өтеуді талап ете алады. Зиян келтірушінің кінәсі - азаматтық құқықтық жауапкершіліктің басты негізі болып табылады (ҚР АҚ 917-бабы) [3. – 60]. Жәбірленушінің мүддесі үшін Кодексте зиян келтірушінің кінәлілік презумпциясы белгіленген. Бұл жәбірленушінің зиян келтірушінің кінәсін дәлелдеу міндетінен босатылатын білдіреді. Зиян келтірушінің кінәлілік презумпциясы оның кінәлі еместігін дәлелдеу құқығынан айырмайды. Зиян келтіруші қасақана немесе абайсызда келтірген зиян үшін тең негізде жауап береді.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілік зиян келтірушінің кінәсінен тәуелсіз туындайды. Зиян келтіруден туындайтын міндеттемелердің туындауының тағы бір негізі - құқыққа қайшылық. Жауапкершілік құқыққа қайшы әрекет немесе әрекетсіздіктен туындауы мүмкін.

И.О. Ребиковтың пікірінше, қоршаған ортаның табиғи объектілері азаматтық құқық ғылымында көзделген зиянды өтеудің жалпы белгіленген жіктеу нысанына сай келе бермейді. (зиян келтіру субъектісі бойынша зиян сипатына және құқыққа қайша әрекеттің сипатына байланысты [7]. Автор азаматтық Кодекске аталған зиян түріне байланысты арнайы бап енгізу қажеттігін алға тартады.

Біздің де пікірімізше Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 47-тарауына экологиялық зиянды өтеуге байланысты арнайы бап енгізген жөн деп ойлаймыз. Себебі,

қолданыстағы азаматтық заңнамада көзделген зиянды өтеу тетігі қоршаған ортаның зиян нәтижесі салдарынан пайда болатын динамикалық өзгерістерді ескере бермейді.

Зияннан шығынның айырмашылығы, оның мүліктік зиянның бағасын көрсететіндігінде жатыр. Ю.Н. Андреевтің пікірінше, залалды өтеу ақшалай немесе заттай негізде іске асырылады [8]. Залалды заттай өтеу нысаны іске аспағанда шығынды ақшалай өтеу орын алады.

ҚР АҚ 917-бабының 1-тармағында зиянды толық көлемде өтеу қағидасы белгіленген. Зиянды заттай өтеу екі нысанда жүзеге асырылады:

- 1) зиян келтірілген затқа теңдей басқа зат беру;
- 2) Зиян келтірілген затты қалпына келтіру [3. – 55].

Экологиялық заңнаманың нормаларын бұзудың нәтижесінде зиян табиғи орта мен оның компоненттеріне келтіріледі. Бірақ бұл табиғи орта зиян келтірілген жәбірленуші тарап болады деген сөз емес. Зиянды өтеу құқықтық қатынастарының субъектілері азаматтар, ұйымдар, мемлекет бола алады. Табиғи орта жария мүліктік емес мүдденің және табиғат пайдаланушылардың жеке мүліктік құқықтарының объектісі деп айтуға толық негіз бар.

В.В. Петров экологиялық зиянды өтеу нысандарын қарастырады. Ол табиғат қорғау заңнамасын бұзудан туындаған зиянды табиғат пайдаланушылардың мүліктік мүдделеріне қол сұғатын экономикалық, азаматтардың таза табиғи ортаға құқығына қол сұғатын экологиялық және адамның денсаулығына кері ететін антопологиялық зиян деп жіктейді [9].

Табиғат пайдаланушы субъектілердің заңнамада көзделген мүліктік құқықтарына нұқсан келтірілген жағдайда олар өздеріне келтірілген шығынды өтеуді талап ете алады. Қоршаған ортаға жария құқықтарға зиян келтірілген жағдайда мемлекеттік экологиялық қадағалауды жүзеге асыратын уәкілетті органдар, азаматтар, қоғамдық экологиялық ұйымдар, және өзінің заңда белгіленген өкілеттілігі шегінде прокурорлар зиянды өтеуді талап ете алады.

Жоғарыда аталған тұлғалар анықталмаған адамдар шеңбері бойынша құқықтық қорғауды жүзеге асырады. Талап бойынша өндірілген тиісті сома Қазақстан Республикасының бюджетіне өндіріліп алынады. Г.А. Мисник экологиялық заңнамадағы ең үлкен олқылықтың бірі ретінде экологиялық зиянды өтеуден түскен қаржыны пайдаланудың мақсатты режимін қамтамасыз етуге байланысты құқықтық норманың болмай тұрғандығын алға тартады. [10]. Е.А. Сухованың пайымдауынша өндіріліп алынған нақты соманы құқықты қалпына келтіруге жұмсау тетігінің болмауы азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің өтемақы төлеу қызметін жоққа шығарады [11]. И.О. Краснова экологиялық зиянды өтеу нәтижесінде өндіріліп алынған сома мемлекеттің таза табысына айналады деп жазады [12]. Lana AL KHALAILEH, Tareq AL-BILLEN, Majd MANASRA, Abdullah ALKHSEILAT, Noor ALZYOUN, Noor AL-KHAWAJAH шетелдік ғалымдардың пікірінше, қоршаған ортаға келтірілетін ауқымды әрі ұзақ мерзімді зиянның ерекшеліктері азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің дәстүрлі қағидаларын қайта қарауды және оларды жаңа құқықтық талаптарға бейімдеуді қажет етеді. Олардың пайымдауынша, классикалық азаматтық-құқықтық жауапкершілік институты экологиялық зиянның барлық ерекшеліктерін толық қамти алмайды, өйткені мұндай зиянның сипаты, көлемі және салдары дәстүрлі азаматтық-құқықтық деликтіден едәуір өзгеше болып табылады.

Ғалымдардың тұжырымдауынша, қоршаған ортаның ластануынан туындайтын азаматтық-құқықтық жауапкершілікті қолдануда бірқатар күрделі мәселелер туындайды. Атап айтқанда, құқыққа қайшы әрекеттің жасалғанын, нақты келтірілген экологиялық зиянның болуын және осы әрекет пен зиян арасындағы себептік байланысты дәлелдеу едәуір қиындық туғызады. Сонымен қатар қоршаған ортаға келтірілген зиян үшін жауапты тұлғаны айқындау және оған қатысты залалды өтеу туралы талап қоюға құқылы субъектілер шеңберін анықтау да құқық қолдану тәжірибесіндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Осыған байланысты ғалым қоршаған ортаға келтірілген зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің тиімді тетіктерін қалыптастыру мақсатында арнайы құқықтық реттеуді жетілдіру қажеттігін негіздейді [13].

Мысалы, шетелдік зерттеушілердің пікірінше заңды тұлғаға азаматтық жауапкершілік қоршаған ортаны қорғау министрінің арнайы әдістемелеріне сәйкес шаруашылық қызметі нәтижесінде қоршаған ортаға келтірілген залалға байланысты туындайды. Бұл жауапкершіліктің негізгі функциясы қоршаған ортаға келтірілген зиянды өтеу немесе қалпына келтіру шараларының жоспарын қолдану арқылы оны жою болып табылады [14].

Қазақстан Республикасының Экология Кодексында экологиялық залалды өтеуге бағытталған реимедация ұғымы бар. Қазақстан Республикасының Экология Кодексінің 138-бабында реимедация ұғымына төмендегідей анықтама беріледі: «Экологиялық залал келтірілген табиғи орта құрамдасын қалпына келтіру, қайта жаңғырту арқылы немесе егер экологиялық залал толық немесе ішінара жөнделмейтін болса, табиғи ортаның осындай құрамдасын ауыстыру арқылы экологиялық залалды жою жөніндегі іс-шаралар кешені реимедация деп танылады.[4. – 78].

Реимедациялық шаралар табиғи ортаны сауықтырумен қалпына келтіруге әсер еткенімен, табиғат пайдаланушының құқықтарын толық қалпына келтіре алмайды деп ойлаймыз.

А.Л. Иванова экологиялық зиянды өтеу кезінде қоршаған табиғи ортаның үнемі динамикалық өзгерісте болатынын ескеру керек дейді. Сонымен қатар ол өз еңбегінде заттай реституцияның қорытынды нәтижесі:

- объектіні бастапқы қалпына келтіру;
- жағдайлар қалыпты өрбігенде қол жеткізілетін жағдай;
- нақты жағымсыз салдарды қалпына келтіру болуы тиіс деп тұжырымдайды [15].

Жауапкер қалпына келтіру жұмыстарын жүргізе алмайтын жағдайда шығынды белгіленген әдістеме мен таксалар арқылы өтеуі тиіс деп ойлаймыз. Бірақ ол мемлекеттің пайдасына емес нақты табиғат объектісінің меншік иесіне өтелуі керек.

Экологиялық зиян дәстүрлі мүліктік залалдан ең алдымен қол сұғу объектісі бойынша ерекшеленеді, қоршаған орта күрделі, динамикалық жүйе ретінде бағаланады..

Бұл анықтама бойынша, шетелдік ғалымдардың пікірінше ол өте кең және инклюзивті, негізгі деп түсініледі адамның (жеке тұлғаның, заңды тұлғаның) азаматтық-құқықтық жауапкершілігінің критерийі оның іс-әрекетті/әрекетсіздікті жасағаны үшін кінәлі болуы және соның салдарынан қоршаған ортаның нашарлауы, өзгеруі немесе толық/ішінара зақымдануы болып табылады. Ол қосымша жауапкершілік тұрғысынан екенің ескере отырып, кінәнің төрт элементі бір уақытта болуы тиіс: жауапкершілік, заңсыздық, залал және кездейсоқ байланыс, келтірілген залалдың орнын толтыруға оның салдарын өтеу үшін жауапты тұлғаны/тұлғаларды анықтау [16].

Л. К Еркінбаева Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы қоршаған ортаға зиянды өтеудің тұтас тетігін қалыптастырмайтынын атап өтті. Оның ойынша азаматтық және экологиялық құқық нормалары қатар дамитындықтан, жеткілікті қалыптасқан тұжырымдамалық келісімділік жоқ, сондықтан бұл экологиялық құқықтың қалпына келтірушілік мақсаттарына жетуді қиындатады[1. – 37]

Б. Ж Әбдірайымов экологиялық құқықтық қатынастарға азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің классикалық конструкцияларын қолдану мәселесінде асығыстық танытпау қажет деген пікірді ұсынады.

Оның айтуынша, экологиялық зиянның ерекшеліктерін ескермеу деликттік жауапкершіліктің әмбебаптандыру өтемақы механизмін ресімдеуге және қоршаған ортаны қалпына келтіруді ақшалай өндіріп алумен алмастыруға әкелуі мүмкін. Ол теріс салдарларды нақты жоюды қамтамасыз етпейді [17]

Бұл ұстаным азаматтық-құқықтық міндеттемелер жүйесіндегі экологиялық зиянды саралау қажеттілігі туралы осы зерттеудің қорытындыларымен сәйкес келеді.

Б.Ж. Әбдірайымов өз еңбектерінде экологиялық зиян қоғамдық құқықтық өлшеммен сипатталатынын да атап өтті, өйткені ол нақты жәбірленушілердің ғана емес, жалпы қоғамның, сондай-ақ болашақ ұрпақтың мүдделерін қозғайды [17. –59]

Осыған байланысты автор экологиялық зиянды өтеуді талап етуге уәкілеттік берілген субъектілер шеңберін кеңейтуді және мемлекеттің экологиялық қауіпсіздіктің кепілі ретіндегі

рөлін күшейтуді негіздейді. Бұл тәсіл экологиялық зиянды тек жеке құқық санатына дейін төмендету мүмкін еместігі туралы тұжырымды растайды. Осы доктриналық ұстанымдарды салыстыру заң ғылымында экологиялық зиянды азаматтық-құқықтық реттеуді кешенді қайта қарауға тұрақты сұраныс қалыптасқан деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұл ретте жауапкершіліктің өтемақы және қалпына келтіру функцияларының оңтайлы арақатынасына сондай-ақ экологиялық зиянды өтеу тетігіндегі кінәнің рөліне қатысты пікірталас сақталады.

Құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың азаматтық-құқықтық кепілдіктерін сақтай отырып, қоршаған ортаның бұзылған жағдайын қалпына келтірудің басымдығы туралы ұстанымды қолдау қажет деп санаймыз. Осылайша, ғылыми көзқарастарды талдау экологиялық зиянды реттеуге салааралық көзқарасты одан әрі дамыту қажеттілігі туралы тұжырымды растайды, бұл оның құқықтық табиғатын теориялық пысықтауды да оны өтеу тетіктерін нормативтік бекітуді жетілдіруді де болжайды.

Экологиялық зиян санатын тек азаматтық заңнама ауқымымен ғана қарастыруға болмайды. Өйткені оның құрылымы мен кеңістік пен уақыттағы әсері ерекше екендігі аян. Экология ғылымында табиғи ортаның біртұтас және оның құрамдас бөліктері құрлық, су, атмосфералық ауа бір біріне өзара өзара әсер ететіндігі белгілі. Табиғаттың бір бөлшегіне келтірілген зиян оның басқа бөлігіне міндетті түрде өз әсерін береді. Табиғи ортаға келтірілген зиян әлеуметтік ортаға ауысып, адамдардың өмірі мен денсаулығына нұқсан келтіреді. Мысал ретінде Арал теңізінің тартылуынан туындаған экологиялық апат, Каспий теңізінің ластануы мен тартылуы, көптеген жер алқаптарының шөлейттенуі, сапалы ауыз су қорының азаюы табиғатқа қана емес азаматтардың арасында әртүрлі жүрек-қан тамыр, бүйрек, тыныс алу жүйесі, обыр ауруларының көбеюіне себеп болып отыр.

Экологиялық зиянның азаматтық - құқықтық зиян келтірудің басқа түрлерінен айырмашылығы оның әсері дереу байқалмайтындығында. Көп жағдайда экологиялық зиян ұзақ уақыт өткеннен кейін ғана білінеді. Ол осы нақ осы кезде өмір сүріп отырған азаматтардың ғана емес, келешек ұрпақтың да өмірі мен мүддесіне әсер етеді. Сондықтан экологиялық зиянды бағалау да белгілі бір қиындықтар туындатады. Оның ерекшелігі тек қол сұғушылық объектісінде ғана емес бірақ жеке мүліктік залал шегінен шығатын салдарлар сипатында да және қоғамдық экологиялық мүдделерге әсер етеді.

Дәстүрлі деликттік міндеттемелерінен айырмашылығы экологиялық зиян қорғалатын мүдделердің көптігімен сипатталады, оның ішінде мемлекеттің, қоғамның, адамдар мен болашақ ұрпақтың мүдделері. Бұл азаматтық құқық бұзушылықтың классикалық құрамының жекелеген элементтерінің, ең алдымен, себеп-салдарлық байланысты дәлелдеу және зиян мөлшерін бағалау бөлігінде шектеулі қолданылуын анықтайды.

Мысалы, сот тәжірибесіне алатын болсақ, іс материалдарына сәйкес, мұнай-газ саласындағы табиғат пайдаланушы кәсіпорын экологиялық рұқсат талаптарын бұзып, атмосфераға ластаушы заттарды белгіленген нормадан артық шығарған [18].

Сот Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 917-бабы және Экология кодексінің нормаларын қолдана отырып, келтірілген экологиялық зиянды толық көлемде өтеу туралы шешім қабылдады. Залал мөлшерін анықтауда уәкілетті экологиялық органның есептерімен қатар сот қосымша сараптамалық қорытындыны да негізге алды. Бұл жерде құқықтық баға беретін болсақ, сот экологиялық зиян үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті қолдануда толық өтемдік қағидатты басым қолданатынын және залал мөлшерін анықтауда кешенді дәлелдемелерді талап ететінін көрсетті.

Келесі бір мысал Атырау облыстық сотында экологиялық органның кәсіпорынға салған ірі көлемдегі айыппұлын даулауға байланысты азаматтық іс қаралды. Талапкер кәсіпорын экологиялық залал мөлшерінің дұрыс есептелмегенін және қолданылған әдістеменің заң талаптарына сәйкес келмейтінін көрсеткен [19].

Сот істі қарау барысында тәуелсіз сот сараптамасын тағайындап, оның қорытындысы негізінде залал мөлшерінің бастапқы есептен төмен екенін анықтады. Осыған байланысты сот талапты ішінара қанағаттандырып, залал сомасын қайта айқындады.

Сот тәжірибесі экологиялық органның есептері даусыз негіз болып табылмайтынын, ал залал мөлшері тек сараптамалық дәлелдемелер жиынтығы арқылы анықталатынын көрсетті.

Нақты істер бойынша: 2024-2025 жылы облыстық және ауданаралық соттар экологиялық департаменттер талаптары бойынша кәсіпорындардан экологиялық зиянды өндіру туралы істерді қараған. Қоршаған ортаны қорғауға байланысты талаптардың 57 пайызы қанағаттандырылған. Қазақстан Республикасының Жоғары Соты қараған экологиялық зиянды өндіру туралы сот ісіне Қазақстрой ЖШС ісін тілге тиек етуге болады. Құрылыс компаниясы материалдарды заңсыз өндіріп, топырақты бұлдіру арқылы қоршаған ортаға зиян келтірген. Келтірілген зиян мөлшері 3,56 млрд теңге. Жоғары Сот жергілікті соттың шешімін күшінде қалдырып, экологиялық зиянды мемлекет пайдасына өндіру заңды жүргізілген деп таныды. Бұл экологиялық зиянды өндіру процесіндегі маңызды прецедент болып табылады. Келесі сот ісіне "Теңізшевроил ісін" атауға болады. Компания экологиялық талаптарды бұзу нәтижесінде экологиялық зиян келтірген. Теңізшевроилдан 726 млн. теңге өндіріліп алынды.

Сот статистикасына сәйкес, 2025 жылы Қазақстан Республикасының соттарында барлығы 445 712 азаматтық іс қаралған. [20]. Бұл ретте қоршаған ортаға келтірілген экологиялық зиянды өтеу туралы талаптар азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қаралады және олар бойынша дербес статистикалық есеп жүргізілмейді. Осыған байланысты экологиялық зиянды өтеуге қатысты даулардың нақты саны, олардың қаралу динамикасы мен сот практикасының тиімділігі жөнінде толыққанды статистикалық талдау жүргізу мүмкіндігі шектеулі болып отыр. Мұндай жағдай экологиялық дауларды зерделеу, құқық қолдану практикасын бағалау және осы саладағы заңнаманы жетілдіру үшін қажетті ақпараттық базаның жеткіліксіздігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасында экологиялық зиянды өтеуді құқықтық реттеудің қолданыстағы моделі нормативтік бытыраңқылықпен ерекшеленетінін көрсетеді. Бір жағынан, азаматтық заң зиянды өтеудің жалпы принциптерін бекітеді, екінші жағынан, экологиялық заңнама азаматтық-құқықтық құрылымдарға әрдайым сәйкес келмейтін арнайы санаттар мен механизмдерді енгізеді.

Ғылыми әдебиеттерде мұндай сәйкессіздік өтемақы механизмінің тиімділігін төмендетеді және экологиялық зиянды өтеуді ресімдеуге әкеледі деп негізделген. Зерттеу барысында анықталған экологиялық заңнаманың қалпына келтіру бағыты мен азаматтық құқықтың өтемдік логикасы арасындағы қайшылық ерекше маңызға ие. Өтемақының тек ақшалай түрін қолдану әрдайым қоршаған ортаның бұзылған күйін қалпына келтіруді қамтамасыз ете бермейді, ал өтемақының табиғи түрлері нақты азаматтық-құқықтық шоғырландыруды және процедуралық сенімділікті қажет етеді.

Зерттеудің маңызды нәтижелерінің бірі экологиялық зиянды өтеу кезіндегі кінә институтының ерекшелігі туралы қорытынды болып табылады. Зиян келтіру салдарынан классикалық азаматтық-құқықтық міндеттемелерден айырмашылығы, экологиялық құқықтық қатынастарда кінәнің жауапкершіліктің әмбебап негізі ретіндегі мәні айтарлықтай өзгереді. Бұл экологиялық құқық бұзушылықтардың қоғамдық қауіптілігінің артуына және жағымсыз салдардың ерекшеліктеріне байланысты, олар әрқашан дереу бекітуге және дәлелдеуге жауап бермейді.

Заңнаманы талдау көрсеткендей, кейбір жағдайларда экологиялық зиян келтіргені үшін жауапкершілік зиян келтірушінің кінәсіне қарамастан, атап айтқанда, экологиялық қауіптің жоғарылауымен байланысты қызметті жүзеге асыру кезінде туындайды. Бұл құрылыс өтемақы функциясын күшейтуге және жауапкершіліктің алдын алуға бағытталған, алайда, бұл ретте азаматтық-құқықтық реттеу шеңберінде жүйеленбеген күйінде қалып отыр.

Зерттеу нәтижелері кінә презумпциясын механикалық қолдану екенін көрсетеді, азаматтық құқыққа тән экологиялық зиянның сипатына әрдайым сәйкес келе бермейді.

Экологиялық құқықтық қатынастарда құқық бұзушылыққа субъективті емес қатынасы басым мәнге ие болады, қоршаған ортаға зиян келтірудің объективті фактісі және оны жою немесе өтеу қажеттілігі, азаматтық-құқықтық құрылымдардың экологиялық-құқықтық ерекшелікке бейімделуіне талап етеді. Зерттеу барысында экологиялық зиян оны өтеуді талап

ету құқығы берілген адамдардың кеңейтілген субъектілік құрамымен сипатталатыны анықталды.

Жәбірленуші белгілі бір жеке немесе заңды тұлға болып табылатын дәстүрлі деликттік міндеттемелерінен айырмашылығы, экологиялық зиян келтірілген кезде бұзылған мүдделерді қорғауды мемлекеттік органдар, экологиялық бақылау органдары, қоғамдық бірлестіктер, сондай-ақ адамдар тобының мүддесінде әрекет ететін өзге де субъектілер жүзеге асыра алады. Бұл ерекшелік қоршаған ортаның қоғамдық экологиялық мүдделердің объектісі ретінде әрекет етуіне байланысты, ал оған келтірілген зиян жекелеген субъектілердің мүліктік құқықтарына ғана емес, жалпы қоғамның экологиялық қауіпсіздігінің негіздеріне де әсер етеді. Осыған байланысты экологиялық зиян жекелендірілген залал шегінен шығып, оны өтеу тетігінде көрініс табатын жария-құқықтық өлшемге ие болады.

Зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы экологиялық зиянды өтеу кезінде жеке және жария мүдделер арақатынасының тұтас моделін қалыптастырмайтынын көрсетеді. Талап ету субъектілерінің мәртебесін және өтеу мақсаттарын нақты ажыратудың болмауы зиянды өтеу көбінесе формальды болып табылады және әрдайым қоршаған ортаның бұзылған күйін қалпына келтіруге бағытталмайды. Осылайша, зерттеу нәтижелері экологиялық зиянды азаматтық-құқықтық реттеудің дербес объектісі ретінде одан әрі теориялық және нормативтік саралау қажеттілігін растайды, бұл оны өтеудің арнайы құқықтық режимін қалыптастыру үшін алғышарттар жасайды.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы азаматтық заңнамасы экологиялық зиянның құқықтық ерекшелігін толық көлемде ескермейді, бұл оны өтеу тетіктерінің тиімділігін айтарлықтай шектейді. Зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілік туралы жалпы нормалар негізінен жекелендірілген мүліктік залалға бағдарланған және экологиялық зиянның кешенді, жария маңызды сипатын көрсетпейді.

Экологиялық зиянды өтеу саласындағы азаматтық және экологиялық заңнаманың өзара іс-қимылы қазіргі уақытта үзінді сипатқа ие. Экологиялық заңнама арнайы категориялар мен қалпына келтіру тетіктерін қалыптастырады, ал азаматтық құқық деликттік жауапкершілігіне әмбебап, дерексіз көзқарасты сақтайды. Бұл тәсілдер арасындағы жүйелік байланыстың болмауы нормативтік қақтығыстарға әкеледі және азаматтық қорғау құралдарының қалпына келтіру әлеуетін төмендетеді. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде экологиялық зиянды өтеуге арналған арнайы норманы бекіту негізді болып көрінеді, бұл оның ерекше объектісін, көптеген мүдделерді, кінәсіне қарамастан жауапкершілік мүмкіндігін, сондай-ақ қоршаған ортаның бұзылған күйін қалпына келтіру басымдығын ескереді. Мұндай норма азаматтық-құқықтық және экологиялық-құқықтық тетіктердің келісілуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, құқықтық сенімділікті арттыру және экологиялық зиян келтіргені үшін жауапкершіліктің өтемдік және алдын алу функцияларын күшейту.

Қорытынды

Экологиялық зиянды өтеуге байланысты Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне талдау жасау төмендегідей қорытынды жасауға негіз болады:

- біріншіден, қолайлы қоршаған ортада өмір сүру - әрбір азаматтың конституциялық құқығы. Азаматтар өз денсаулығына шаруашылық немесе басқа да экономикалық-өндірістік әрекеттер нәтижесінде келтірілетін зияннан қорғалуға құқығы бар. Сондықтан қоршаған ортаны пайдаланып кәсіпкерлік -өндірістік қызмет нәтижесінен алынған кіріс және төленген өтемақы сомасының бәр бөлігі табиғи ортаны қорғау мен қалпына келтіру жұмыстарына сондай-ақ сол объект орналасқан өңірде өмір сүретін азаматтарды медициналық-әлеуметтік қолдауға жұмсалуды тиіс деп ойлаймыз. Ол үшін Қазақстан Республикасының экологиялық Кодексіне, кәсіпкерлік пен денсаулық сақтау кодекстеріне тиісті өзгертулер мен толықтырулар енгізілуі тиіс. Жүргізілген зерттеу экологиялық зиян өзінің құқықтық табиғаты бойынша азаматтық-құқықтық реттеудің нақты объектісі болып табылады, оны тек классикалық деликттік құрылымдарының бөлігі аясында жеткілікті түрде сипаттау мүмкін емес деген қорытынды береді. Оның ерекшеліктері қорғалатын мүдделердің қоғамдық

маңыздылығына, салдары кешенді сипатына және олардың кеңістіктік-уақыттық ұзақтығына байланысты, бұл өтемақы мәселелеріне сараланған құқықтық көзқарасты талап етеді. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын талдау экологиялық зиянды өтеудің азаматтық-құқықтық және экологиялық-құқықтық тетіктері арасындағы нормативтік сәйкессіздікті анықтады. Зиянды өтеу туралы азаматтық заңнаманың жалпы ережелері экологиялық құқықтың қалпына келтіру бағытын ескермейді, содан кейін экологиялық заңнама жауапкершіліктің тұтас азаматтық-құқықтық режимін қалыптастырмайды, бұл экологиялық құқықтар мен қоғамдық мүдделерді қорғаудың тиімділігін төмендетеді.

- екіншіден, біздің пікірмізше, Қазақстан Республикасының экология Кодексында Экологиялық зиянды өтеудің құқықтық режимі нақты белгіленбеген. Сондықтан Қазақстан Республикасының азаматтық Кодексіне экологиялық зиянды өтеу ерекшеліктері мен тәртібіне байланысты арнайы бап енгізілсе дұрыс болар еді. Мұндай құқықтық реттеу қоршаған ортаның бұзылған жай-күйін қалпына келтіру қағидатының басымдығын қамтамасыз етуге, жеке және қоғамдық мүдделердің теңгерімін сақтауға, сондай-ақ экологиялық зиянды өтеу институтының тиімділігін арттыру арқылы азаматтық-құқықтық жауапкершіліктің өтемдік және превентивтік функцияларын күшейтуге бағытталуы тиіс. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасының Экология кодексында экологиялық зиянды өтеудің азаматтық-құқықтық тетігі, оның ішінде экологиялық зиянды өтеудің ерекшеліктері, шарттары мен тәртібі толық әрі жүйелі құқықтық регламенттелмегені анықталды. Бұл құқық қолдану тәжірибесінде экологиялық зиянды өтеуге байланысты нормаларды әртүрлі түсіндіруге және қолдануға алып келеді. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне экологиялық зиянды өтеудің ерекшеліктерін, оның негіздерін, көлемін және тәртібін айқындайтын арнайы бап енгізу ұсынылады. Мұндай өзгеріс экологиялық зиянды өтеудің азаматтық-құқықтық тетігін жүйелендіріп, азаматтар мен заңды тұлғалардың экологиялық құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттыруға және құқық қолдану практикасының бірізділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

- үшіншіден, экологиялық зиянды өтеу институтын жетілдіру мақсатында экологиялық зиянды бағалаудың бірыңғай әдістемесін заңнамалық деңгейде нақтылау қажет. Қазіргі уақытта экологиялық зиянның көлемін айқындау кезінде қолданылатын тәсілдердің әртүрлілігі келтірілген залалды есептеу барысында құқық қолдану тәжірибесінде біркелкіліктің болмауына әкелуі мүмкін. Осыған байланысты экологиялық зиянды бағалау өлшемдерін, есептеу тәртібін және өтемақы мөлшерін айқындау қағидаларын қамтитын бірыңғай әдістемелік негізді нормативтік деңгейде бекіту орынды. Мұндай тәсіл қоршаған ортаға келтірілген зиянды неғұрлым объективті бағалауға, өтемақы мөлшерін әділ белгілеуге және экологиялық құқық бұзушылықтар үшін жауапкершіліктің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Еркінбаева Л.К., Калымбек Б. Правовые проблемы возмещение вреда, причиненного окружающей среды в Республики Казахстан. Сборник материалов международной научно-практической конференции «Проблемы реформирования природоресурсного законодательства». Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2024. — 297 с. — С. 33-39.

2 Ответственность в гражданском праве (Сулейменов М.К., директор НИИ частного права КазГЮУ, академик НАН РК, д.ю.н., профессор) (қаралу уақыты 01.02.2026ж) [Электрондық ресурс] — URL: <https://continent-online.com/Document>

3 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім) Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Кодексі.// [Электрондық ресурс] —URL: <https://adilet.zan.kz> (қаралу уақыты 01.02.2026ж)

4 Қазақстан Республикасының Экология кодексі 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Кодексі. [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400> (қаралу уақыты 01.02.2026ж)

5 Соттардың Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын азаматтық істер бойынша қолдануының кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 25 қарашадағы № 8 Нормативтік қаулысы.// [Электрондық ресурс] —URL: <https://adilet.zan.kz/kaz> (қаралу уақыты 01.02.2026ж)

- 6 Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2017 жылғы 27 желтоқсандағы № 125-VI ҚРЗ.// [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000125> (қаралу уақыты 02.02.2026ж)
- 7 Ребиков И.Ю. Возмещение вреда, причиненного природным объектам и комплексам : дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград. — 2011. — 199 с.
- 8 Андреев Ю.Н. Ответственность государства за причинение вреда: цивилистические аспекты. СПб. — 2013. — 374 б.
- 9 Петров В.В. Правовая охрана природы в СССР. Москва. —1984. —384б.
- 10 Мисник Г.А. Возмещение экологического вреда в российском праве. Автореф. дис. ...докт. юрид. наук. М., 2008. — 56 с. 11. Моторин Е.П. Правовые проблемы оценки вреда в сфере природопользования // Общество и право. — 2011. — № 1. — С. 80-83.
- 11 Сухова Е.А. Гражданско-правовая ответственность за правонарушения в области охраны и использования земель: анализ законодательства и практики // Законодательство и экономика. —2006. —№ 7. — С. 80—87.
- 12 Краснова И.О. Правовое регулирование возмещения экологического вреда // Экологическое право. — 2005. —№ 4. — С. 26—33.
- 13 AL-KHALAILEH, Lana et al. Legal Regulation of Civil Liability for Environmental Damage: How Appropriate are Civil Liability Provisions with the Privacy of Environmental Damage? Journal of Environmental Management and Tourism, [S.l.], v. 14, n. 5, p. 2174 — 2186, sep. 2023. doi: [https://doi.org/10.14505/jemt.v14.5\(69\).02](https://doi.org/10.14505/jemt.v14.5(69).02).
- 14 Perkumienė, Dalia & Čilinskaitė, Laura. Legal problems of legal entities' liability for damages to the environment regulation. HUMANITIES STUDIES: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house "Helvetica", 2021. 8 (85). P. 105–112. doi: <https://doi.org/10.26661/hst-2021-8-85-11>
- 15 Иванова А.Л. Возмещение экологического вреда: сравнительно-правовой анализ европейского, немецкого и российского права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М. — 2006. —25 с.
- 16 Velisjana Sherifi (PhD Candidate) Global Journal of Politics and Law Research. Vol.3, No.3, pp.43—56, June 2015 Published by European Centre for Research Training and Development UK (www.eajournals.org)
- 17 Абдраимов Б. Жарылкасын Е. Возмещение экологического вреда по законодательству Республики Казахстан.-Алматы: Юрист. — 2001—80 с
- 18 Жоғары Сот сот кабинеті. [Электрондық ресурс] — URL: <https://office.sud.kz> (қаралу уақыты 15.02.2026)
- 19 Жоғары Сот сот кабинеті. [Электрондық ресурс] — URL: <https://office.sud.kz> (қаралу уақыты 15.02.2026)
- 20 [Статистика окружающей среды - Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан](#) [Электрондық ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz> (қаралу уақыты 15.02.2026)

ПРОБЛЕМЫ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВРЕДА

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы гражданско-правового регулирования экологического вреда. Возмещение вреда окружающей среде регулируется нормами гражданского правового законодательства. Однако гражданско-правовое регулирование экологического вреда характеризуется рядом особенностей. В первую очередь это связано с тем, что компенсация экологического вреда носит комплексный характер. При регулировании отношений по возмещению экологического вреда наряду с нормами гражданского законодательства применяются и нормы законодательства в области охраны окружающей среды. Цель исследования – раскрыть гражданско-правовую природу экологического вреда, проанализировать особенности его возмещения во взаимосвязи норм гражданского и экологического законодательства, выявить существующие между ними правовые противоречия и разработать предложения по совершенствованию гражданско-правового регулирования возмещения экологического вреда. В современной юридической литературе экологический вред рассматривается в контексте гражданско-правовой ответственности. Данный подход основывается на утверждении о том, что вред, причиненный экологическим правонарушением, является самостоятельным видом гражданско-правового вреда. Хотя ответственность за экологические правонарушения предусмотрена нормами Экологического кодекса, ее правовая природа определяется также гражданско-правовыми нормами. Возмещение экологического вреда представляет собой комплексный правовой институт, регулирование которого основывается не только на гражданско-правовых нормах, но и на нормах других отраслей права. В статье проводится анализ гражданско-правовой природы экологического ущерба. Авторы обращают внимание на то, что между гражданским и экологическим законодательством существуют противоречия, связанные с возмещением экологического ущерба, и подчеркивает необходимость их устранения. Автор предлагает

дополнить Гражданский кодекс специальной статьей, регулирующей вопросы возмещения экологического вреда с учетом правовой специфики экологического вреда.

Ключевые слова: экологический ущерб, экономический ущерб, окружающая среда, окружающая природная среда, гражданская ответственность, вина.

ISSUES OF CIVIL LAW REGULATION OF ENVIRONMENTAL DAMAGE

Abstract

This article discusses the issues of civil law regulation of environmental harm. The norms of Civil law legislation regulate compensation for environmental damage. However, the civil law regulation of environmental harm has its own peculiarities. First of all, this is because compensation for environmental damage is complex. Along with the norms of civil legislation, the norms of legislation in the field of environmental protection are applied to compensation for environmental damage. The aim of the study is to examine the civil-law nature of environmental harm, analyze the specific features of its compensation through the interaction of civil and environmental legislation, identify existing legal inconsistencies between these branches of law, and develop proposals for improving the civil-law regulation of environmental harm compensation. In modern legal literature, environmental harm is described as a separate manifestation of civil legal liability. That is, it is based on the statement that the harm caused by an environmental offense is a separate type of causing civil damage. Although the norms of the Environmental Code provide for responsibility for an environmental offense, its legal nature is based on civil law norms. A comprehensive legal institution in which compensation for environmental damage is based not only on civil law norms, but also on other leading branches of law. The article analyzes the civil nature of environmental damage. The author draws attention to contradictions between civil and environmental legislation related to the compensation of environmental damage and the need to eliminate it. The author suggests supplementing the Civil Code with a special article on the regulation of environmental harm, taking into account the legal specifics of environmental harm.

Keywords: environmental damage, economic damage, environment, natural environment, civil liability, guilt.

REFERENCES

- 1 Erkinbaeva L.K., Kalymbek B. Pravovye problemy vozmeshchenie vreda, prichinennogo okruzhayushchej sredy v Respubliki Kazakhstan. Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Problemy reformirovaniya prirodoresursnogo zakonodatel'stva». Glavnyj redaktor: Mukasheva A.A.- Astana: Evrazijskij nacional'nyj universitet im. L.N. Gumileva, [Legal issues of compensation for damage caused to the environment in the Republic of Kazakhstan. Collection of materials of the international scientific and practical conference "Problems of reforming natural resource legislation". Editor-in-Chief: Mukasheva A.A.- Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University] 2024. ISBN 978-601-337-995-1. 297 s. P. 33-39 [in Russian]
- 2 Otvetstvennost' v grazhdanskom prave (Sulejmenov M.K., direktor NII chastnogo prava KazGYUU, akademik NAN RK, d.yu.n., professor) [Responsibility in Civil law (Suleimenov M.K., Director of the KazGUU Research Institute of Private Law, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Law, Professor)] Available at: — URL: <https://continent-online.com/Document> (accessed: 01.02.2026) [in Russian]
- 3 Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattyq kodeksı (erekşe bölim) Qazaqstan Respublikasynyñ 1999 jylğy 1 şildedegı N 409 Kodeksı.// [Civil Code of the Republic of Kazakhstan (special part) Code of the Republic of Kazakhstan dated July 1, 1999 No. 409]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz> (accessed: 01.02.2026) [in Kazakh]
- 4 Qazaqstan Respublikasynyñ Ekologia kodeksı 2021 jylğy 2 qañtardağy № 400-VI QRZ Kodeksı. [Environmental Code of the Republic of Kazakhstan dated January 2, 2021 No. 400-VI code of the Republic of Kazakhstan] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400> (accessed: 01.02.2026) [in Kazakh]
- 5 Sottardyñ Qazaqstan Respublikasynyñ ekologialyq zañnamasyn azamattyq ister boıynşa qoldanuynyñ keibir мәseleleri turaly Qazaqstan Respublikasy Joғarğy Sotynyñ 2016 jylğy 25 qaraşadağy № 8 Normativтік qaulysy.//[Normative resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated November 25, 2016 No. 8 on some issues of application of the environmental legislation of the Republic of Kazakhstan by courts in civil cases] Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz> (accessed: 01.02.2026) [in Kazakh]
- 6 Jer qoinauy jäne jer qoinauyn paidalanu turaly Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksı 2017 jylğy 27 jeltoqsandağy № 125-VI QRZ.// [Code of the Republic of Kazakhstan On Subsoil and Subsoil Use dated December 27, 2017 No. 125-VI]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000125> (accessed: 02.02.2026) [in Kazakh]
- 7 Rebikov I.YU. Vozmeshchenie vreda, prichinennogo prirodnym ob'ektam i kompleksam : dis. ... kand. yurid. nauk. Volgograd, [Rebikov I.Y. Compensation for damage caused to natural objects and complexes : dissertation of the cand. jurid. sciences'. Volgograd] 2011. 199 p. [in Russian]
- 8 Andreev YU.N. Otvetstvennost' gosudarstva za prichinenie vreda: civilisticheskie aspekty. [State responsibility for causing harm: civil aspects] SPb., 2013. 374 p. [in Russian]
- 9 Petrov V.V. Pravovaya ohrana prirody v SSSR. [Petrov V.V. Legal protection of nature in the USSR] Moskva, 1984. 384p. [in Russian]
- 10 Misnik G.A. Vozmeshchenie ekologicheskogo vreda v rossijskom prave. Avtoref. dis. ...dokt. yurid. nauk. M., 2008. – 56 s. 11. Motorin E.P. Pravovye problemy ocenki vreda v sfere prirodopol'zovaniya // Obshchestvo i pravo.

[Misnik G.A. Compensation for environmental damage in Russian law. Abstract of the dissertation ...doct. jurid. M., 2008. 56 p. 11. Motorin E.P. Legal problems of harm assessment in the field of environmental management // Society and law] 2011. № 1. P. 80-83. [in Russian]

11 Suhova E.A. Grazhdansko-pravovaya otvetstvennost' za pravonarusheniya v oblasti ohrany i ispol'zovaniya zemel': analiz zakonodatel'stva i praktiki // Zakonodatel'stvo i ekonomika. [Sukhova E.A. Civil liability for violations in the field of land protection and use: an analysis of legislation and practice // Legislation and Economics] 2006. № 7. P. 80-87. [in Russian]

12 Krasnova I.O. Pravovoe regulirovanie vozmeshcheniya ekologicheskogo vreda // Ekologicheskoe pravo. [Krasnova I.O. Legal regulation of environmental damage compensation // Environmental law] 2005. № 4. P. 26-33. [in Russian]

13 AL-KHALAILEH, Lana et al. Legal Regulation of Civil Liability for Environmental Damage: How Appropriate are Civil Liability Provisions with the Privacy of Environmental Damage? Journal of Environmental Management and Tourism, [S.l.], v. 14, n. 5, P. 2174 - 2186, sep. 2023. doi: [https://doi.org/10.14505/jemt.v14.5\(69\).02](https://doi.org/10.14505/jemt.v14.5(69).02). [in English]

14 Perkumienė, Dalia & Čilinskaitė, Laura. Legal problems of legal entities' liability for damages to the environment regulation. HUMANITIES STUDIES: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporizhzhia : Publishing house "Helvetica", 2021. 8 (85). P. 105–112. doi: <https://doi.org/10.26661/hst-2021-8-85-11> [in English]

15 Ivanova A.L. Vozmeshchenie ekologicheskogo vreda: sravnitel'no-pravovoj analiz evropejskogo, nemeckogo i rossijskogo prava: Avtoref. dis. ... kand. jurid. nauk. M., [Ivanova A.L. Compensation for environmental damage: a comparative legal analysis of European, German and Russian law: Abstract of the dissertation of the cand. jurid. Sciences. M.] 2006. 25 p. [in Russian]

16 Velisjana Sherifi (PhD Candidate) Global Journal of Politics and Law Research. Vol.3, No.3, P.43-56, June 2015 Published by European Centre for Research Training and Development UK (www.eajournals.org) [in English]

17 Abdraimov B. Zharylkasyn E. Vozmeshchenie ekologicheskogo vreda po zakonodatel'stvu Respubliki Kazakhstan. Almaty: Yurist [Abdraimov B. Zharylkasyn E. Compensation for environmental damage under the legislation of the Republic of Kazakhstan. Almaty: Lawyer] 2001. 80 p [in Russian]

18 Joğary Sot sot kabinetі. [High Court judicial cabinet.] Available at: — URL: <https://office.sud.kz> (accessed:15.02.2026) [in Kazakh]

19 Joğary Sot sot kabinetі. [High Court judicial cabinet.] Available at: — URL: <https://office.sud.kz> (accessed:15.02.2026) [in Kazakh]

20 Statistika okruzhayushhej sredy` - Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazaxstan. [Environmental Statistics - Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan/] Available at: — URL: <https://stat.gov.kz> (accessed:15.02.2026) [in Russian]

Information about authors:

Marat Nurzhan Maratuly - **corresponding author**, doctoral student of the Department of constitutional and Civil Law, Faculty of Law L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: nuralikamarat1980@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9705-3089>

Mukasheva Anor Abaykhanovna- professor of the school of law and Public Administration, doctor of law Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: anor.mukaheva@narxoz.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6147-060X>

Zhusipova Bakyt Akylbaevna - candidate of Law, associate professor of the Department of constitutional and civil law, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: bakyt-enu@yandex.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2710-2950>

Bekturganov Abdimanap Yelikbayevich- head of the Department of Constitutional and Civil Law, Professor, Doctor of Law L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: a.e.bekturganov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1450-2867>

Информация об авторах:

Марат Нуржан Маратулы- **основной автор**, докторант кафедры конституционного и гражданского права юридического факультета Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан.

E-mail: nuralikamarat1980@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9705-3089>

Мұқашева Анор Абайхановна - профессор Школы права и государственного управления, доктор юридических наук, Университет Нархоз, г. Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: anor.mukaheva@narxoz.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6147-060X>

Жусипова Бакыт Акылбаевна - кандидат юридических наук, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, ассоциированный профессор кафедры конституционного и гражданского права, г. Астана, Республика Казахстан.

E-mail: bakyt-enu@yandex.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2710-2950>

Бектурганов Абдиманап Еликбаевич - заведующий кафедрой конституционного и гражданского права, профессор, доктор юридических наук, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан.

E-mail: a.e.bekturganov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1450-2867>

Авторлар туралы мәлімет:

Марат Нұржан Маратұлы-Заң факультеті, конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының докторанты Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nuralikamarat1980@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9705-3089>

Мұқашева Анор Абайханқызы - Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің профессоры, заң ғылымдарының докторы, Нархоз университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: anor.mukaheva@narxoz.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6147-060X>

Жусипова Бакыт Акылбаевна - негізгі автор, заң ғылымдарының кандидаты, Конституциялық және азаматтық құқық кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: bakyt-enu@yandex.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2710-2950>

Бектурганов Абдиманап Еликбаевич - Конституциялық және азаматтық кафедрасының меңгерушісі, профессор, заң ғылымдарының докторы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: a.e.bekturganov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1450-2867>